

"Gayet müdakkik âlimlere mahsus bir hakikattir. Cüz'-i ihtiyarînin üss-ül esası olan meyelân, Matüridîce bir emr-i itibarîdir, abde verilebilir. Fakat Eş'arî, ona mevcut nazarıyla baktığı için abde vermemiş..." İzah eder misiniz?

"ALTINCISI: (Gayet müdakkik âlimlere mahsus bir hakikattir.) Cüz-ü ihtiyarînin üssü'l-esası olan meyelân, Mâtüridîce bir emr-i itibarîdir, abde verilebilir. Fakat Eş'arî ona mevcut nazarıyla baktığı için, abde vermemiş. Fakat o meyelândaki tasarruf, Eş'ariyece bir emr-i itibarîdir. Öyle ise o meyelân, o tasarruf, bir emr-i nisbîdir. Muhakkak bir vücud-u haricîsi yoktur. Emr-i itibarî ise, illet-i tâmme istemez ki, illet-i tâmme vücudu için lüzum ve zaruret ve vücub ortaya girip ihtiyarı ref' etsin. Belki o emr-i itibarînin illeti, bir rüçhâniyet derecesinde bir vaziyet alsa, o emr-i itibarî sübut bulabilir. Öyle ise, o anda onu terk edebilir. Kur'ân ona o anda diyebilir ki, 'Şu şerdir, yapma.'"

"Evet, eğer abd, hâlık-ı ef'âli bulunsaydı ve icada iktidarı olsaydı, o vakit ihtiyarı ref olurdu. Çünkü ilm-i usul ve hikmette, مَلْمُوجِي مَالَم ,ki mukarrerdir kaidesinde يُوجَدُ 'Bir şey vâcip olmazsa, vücuda gelmez.' Yani, illet-i tâmme bulunacak; sonra vücuda gelebilir. İlet-i tâmme ise, malûlu, bizzarure ve bilvücub iktiza ediyor. O vakit ihtiyar kalmaz."(1)

İrade-i cüziyenin veya insandaki **ihhtiyar**ın aslı esası sadece meyildir. Bu meyil Hanifi mezhebinde olanların itikatta imamı kabul edilen Maturudiye göre emr-i itibari kabul edilip kula verilir. Yani kulun hakkı kabul edilir veya kulun tasarrufuna mülk olarak verilebilir. Fakat Şafi mezhebinde olanların itikatta imamı kabul edilen Eşariye göre ise; bu iradenin aslı ve esası olan meyil emri itibari olmayıp yaratılan bir şey olarak kabul edilip bunun takdiri bir varlık olarak Allah'a verilir. Ancak bu takdirin, bu şeyin hayra ve şerre istimali, yani kullanımı bir emri itibari kabul edilerek, bu tasarruf veya yönlendirme kulun malı kabul edilir ve mülkü olarak bilinir. Tasarruf tamamen kula aittir.

Burada iki imam arasında bir teferruat farkı vardır. Bu teknik fark bizi fazla ilgilendirmez. Çünkü her ikisinin de ittifak ettiği bir şey vardır ki; o da, kulun iradesinde istediği gibi kullanabileceği, istediği hale çevirebileceği bir mahiyeti onun

tasarrufuna ve yetkisine verilmesidir. Burada **İmamı Maturidi** biraz çerçeveyi geniş tutarak, meylin bizzat kendisini emri itibari kabul edip tamamen tasarrufu kula veriyor. **Eşari** ise, meylin bizzat kendisini mahluk kabul ettiği için yaratılışını Allah'a vererek sadece bu meylin tasarruf hakkını itibari bir muamele kabul ederek, o tasarrufu ve yetkiyi kula veriyor.

Yani kul imtihana girecek ise ve imtihanın neticesinde önüne gelene vicdanen razı olacak ise; iradesinin yani o kulun bir şeye karar verebilmesi için, rahat kullanabileceği bir hürriyet alanının ve mahiyetinin ona verilmesi icap eder.

İnsanı diğer mahlukattan ayıran tek mümeyyiz vasfı işte bu iradesidir. Yani istediğini yapma istemediğini yapmamanın temeli olan meyldeki tasarruf hakkı ve hakimiyetidir. Bu mesele rahmaniyetle rahimiyetin ayrı bir tezahürü ve tasarrufudur.

Yani bütün mahlukat rahmeti rahmaniyette müstağraktırlar. Yani ğark olmuşurlar. Rahmeti rahmeniyeye olup da rahmeti rahimiyet olmasa idi; insanlar da diğer bitkiler ve hayvanlar gibi hayat standartları iradelerinin dışında tanzim edilir. O mahlukat nasıl o tanzime mecbur ve mahkum oluyorsa, insanlarda aynı şekilde doğar, büyür, yaşar, ölür, yiter ve giderdi. İradeleri ile bu gidişi yönlendiremezlerdi. İlk aslanlar şimdiki aslanlar nasıl fark etmiyor, aynı şekilde aşlama standardından mahkum olarak hayat ve vazife ifa ediyorlarsa, insanlar da böyle bir cins mahluk olarak hayat yaşardı.

Rahmeti rahimiyet tezahür edince, Cenab-ı Hak insana rahimiyetin icabı olarak irade vermiştir. Bu irade ile diğer mahlukattan insanları ayırmış. Ve bu insanların rahimiyetin tezahürü olan bu iradeyle dünyada farklı işlere, hizmetlere ve efallere vesile oldukları gibi, ahiret hayatı da bu rahimiyetten çıkarak ehli iman için ahirette cennete girip dahil olacaklardır. İşte bu cennet hayatı rahimiyetin insandaki tecellisi olan iradenin serbest kullanım hakkından zuhur eden cennettir. Bu sebepten dolayı **rahmanı dünya, rahimul ahire** sırrı ve hakikati bu şekilde izah edilebilir.

İşte bu meylin rahat kullanımı öyle bir nimettir ki; insanı insan ettiği gibi ve diğer mahlukattan mümeyyiz bir vasıf olarak ayırdığı gibi, dünyada ona taalluk eden maddi ve manevi murat ve ilcaat-ı İlahiyenin tezahürüne temel teşkil eder. Ahirette ise bu meyil cennetin ve cehennemın tezahürüne ve tecellisine vesile olan büyük bir servet ve manevi bir devlettir.

Meyelan veya meyelanı kullanım itibari emirlerdendir. Bir şeyin mevcut olması ve varlık vasfıyla izah edilmesi, o şeyin kudrete ve Allah'a isnat etmemizi icap ettirir. Çünkü her şeye kadir olan Allah'tır. Buradaki şey, varlıktır. Kulun hakkı olan meyelan veya meyelanın tasarrufu ise, emri itibari olup şey veya eşya kavramı içerisine girmez. Yani varlık değildir. Çünkü varlığı mahiyetine, standartlarına ve yaratılış kanunlarına insanlar uyma mecburiyetindedirler. Bu uyma o eşya üzerinde insanın istediği gibi tasarrufunu engeller ve maniler çıkarır. Mesela taş, ağaç, gece, gündüz, iklimler vs. gibi Allah tarafından yaratılan ne kadar varlık ve eşya var ise, insanların bu alanlardaki tasarrufu mahduttur, kısıtlıdır. Mahiyetine müdahale söz

konusu değildir. Müessiriyet zor ve müşküldür. O halde insanın meyli veya meylinin tasarrufu yukarıda anlatılan varlık ve eşya mahiyetinde olmamalıdır ki, insan ona sahiplenebilsin. İşte bunlar itibari emirlerdir. Her iki imam da bir noktada ittifak etmiştir. O da insanın elinde itibarla rahat değiştirebileceği ve eşya cinsinden olmayan bir mahiyetin veya keyfiyetin bulunmasıdır. Bu öyle bir şey olmalıdır ki: varlığı da yokluğu da tartışılabilirdir.

Varlık cinsinden olsa, kulun iradesinin müessiriyetini ve istediği gibi iradesinin kullanımını engeller. Eğer yok olsa ve red ve inkar edilse, o zaman kul, neyi kullanıp, karar verip ortaya bir şeyi çıkaracak veya neticesine razı olacaktır. Demek ki varlığı kesin olmayan, yokluğu ispat edilemeyen bir mahiyetin insanda olması lazımdır. İşte bu Maturudiye göre meyelandır. Bu meyelan cüzi iradenin aslıdır ve esasıdır. Varlığı yokluğu ispat edilemeyen tartışmalı bir şeydir, nisbidir. Hakikatte vücudu yoktur. İnsan bununla imtihana girer ve bunu istediği şekle ve mahiyete değiştirme yetkisi ve tasarrufu insandadır.

Biz birçok işimizi bu emri itibarilerle yaparız. Yani nispet ve itibarla ortaya çıkan çok mahiyetler vardır ki bizlerce bunlar çok rahat kullanılır ve bunların da ispatları, vücutları kesin olarak var kabul edilemez. İnkarları da mümkün değildir. Nispetle ve itibarla ortaya çıkan mahiyetlerdir.

Mesela *alt, üst, küçük, büyük, sağ veya sol, artı veya eksi, soğuk veya sıcak, güzel veya çirkin, hayır veya şer, iyi veya kötü, kilo, metre, derece, ön, arka* gibi yüzlerce mahiyetler ve mefhumlar vardır ki; bunların her biri **nispi** veya **itibari** şeyler olup, tamamının inkarı mümkün olmadığı gibi, varlıkları dahi herhangi bir mevcut gibi ispat edilemez anlatılamaz ve kabul edilemez. Halbuki biz bu mefhumla işlerimizi görür, tercilerimizi yapar, neticede sonuçlar bunlarla tahakkuk eder. İşte meyelan bunların cinsinden mahiyet ve keyfiyettir. Bu meyelan da irade-i cüziyenin temeli ve esasıdır.

Mesela demir vardır, ama kilo mefhumu nispetle ve itibarla ortaya çıkmıştır. Yani, insanlar şu ağırlığa kilo diyelim demişlerdir. Bir başka ağırlığa da kilo diyebilirlerdi. Dolayısıyla burada kilo kavramı nispet ve itibarla ortaya çıkmıştır. Yani bir insan demiri anlattığı gibi demiri mevcut ettiği gibi kiloyu anlatıp mevcut kabul edemez. Zira her milletin kilosu kendisine göre farklı bir ağırlık olarak kabullenilir. Hangisi kilodur, bu itibarla ortaya çıkar. Halbuki herkese göre demir bir varlıktır. Herkes için özelliği aynıdır.

Karşı karşıya duran bir insan için sağ ve sol tabirleri nispidir, itibaridir. Birine göre sağ karşısındakine göre soldur. **Sağ ve sol neresidir?** Her konuma göre değişiklik arz eder. Ama kol el gibi varlıklar herkese göre aynıdır, konuma göre mahiyetleri değişmez, çünkü bunlar mevcuttur. Koyun tavşana göre büyüktür. Deveye göre küçüktür. "*Koyun büyük müdür, küçük müdür?*" bu tabirler de emri itibari olup ispatı mümkün değildir. Fakat koyun, tavşan ve deve gibi hayvanat mevcuttur, bunların özellikleri itibarla değişmez.

50 santigrat derece 10 santigrat dereceye göre sıcaktır, 100 santigrat dereceye göre soğuktur. Şimdi elli santigrat derece soğuk mudur sıcak mıdır bu itibarıdır. Eğer bu sıcaklık dereceleri hakiki olsaydı 100 santigrat derece insanı yakardı. Kendi bir şeyi gösteriyor, ama o özelliği taşıyor. Diğer kavramlarda aynen bunlar gibidir. Bu itibarı olan mahiyetlerin varlıkları ispat edilemediği gibi inkarları da mümkün değildir. Yani bunları yok diye kaldırsak, itibar etmesek ve kullanamamsek yönleri tayin edemeyiz. Hastaların ateşlerini ölçemeyiz. Isıtma sistemlerini kontrol edemeyiz. Pazarda alışverişler yapamayız, âdeta içtimai ve sosyal hayat çöker, her şey birbirine karışır.

Aynen bunun gibi **meyelan** yani insanın yetki ve tasarrufuna bırakılan irade-i cüziyenin aslı olan herhangi bir şeye meyletme mahiyet ve keyfiyeti varlık olmayıp bir itibarı haldir. İnsan buna mevcut bir şey olmadığından tamamen sahiplenebilir. Mülküne alır, bu sebeple **"Ve hüve ala külli şeyin kadir."** ve **"Mülk Allah'ındır."** inanç ve itikadına, bu sahiplenme, bu mülki tasarruf hâle getirmez ve zarar vermez. Zira varlık cinsinden değildir. Aynı zamanda inkarı da mümkün değildir.

İnsanlar bu meyillerle bütün işlerini ve efallerini görürler. Sonucuna da razı olurlar. Zira inkarı mümkün olmayan nispi bir mahiyet olarak bu meyli kullanırlar. Mesela yürümek, yemek yemek, namaz kılmak, iman etmek, adam öldürmek, hayır etmek, şer etmek; sonuna -mek -mak eki ilave edilen her şey her mahiyet nispi olup, varlığı yokluğu tartışılabilen keyfiyetteki hallerdir ve bunlar itibarı şeyler olduğundan, kul bunlara istediği gibi sahiplenir, istediği hale çevirebilir.

İnsan, iradesini bir şeye karar vermeden evvel kendisine bırakılan alan içerisinde istediği şekilde kullanabilir. Meylini istediği alana sarf ederek istediği şekilde tasarruf edebilir. Burada her ne yapsa itibarı olup bu hak kula verilmiştir. Mesela, yemek yemeye meyilebilir insan, serbesttir veya su içmek ona da meyilebilir onda da serbesttir. Veya günah işlemek meyil olarak istediği gibi tasarruf edebilir. Veya sevap işlemek meyil buna da müsaittir. Adam öldürmek buna da rahat müdahil olur. Veya bir insanı kurtarmak meyil bunun içinde uygundur. Kul bu alanlarda meyil olarak istediğini arzu eder ve meylini o tarafa yönlendirir.

Meyil yönlendikten sonraki bütün muamelat Cenab-ı Hak tarafından yaratılır ve kademe kademe zuhur eder. Hatta kul bu yaratılmalar esnasında istese, yine meylini kullanarak vazgeçebilir. Bu defa da kudret vazgeçtiği alanı halkeder ve onu meydana getirir.

Buradan anlaşılan özetle netice şudur ki: insan iradenin temeli olan meylini hiçbir baskı, zorlama ve tahakküm olmaksızın, istediği gibi kullanabilme yetki ve salahiyetine haizdir. Bu meyli devreye soktuktan sonra fiil olarak, varlık olarak ve vücut olarak ne lazım geliyorsa ne icap ediyorsa onun kademe kademe yaratılarak meydana getirilmesi Allah'a aittir. Burada Cenab-ı Hak bu varlıkları halkettiğinden dolayı -haşa- mesul olmaz. Bu halkedilen mevcudatın zuhura çıkmasına ve meydana gelmesine kulun başlangıçtaki o meyli zemin teşkil edip müsebbip olduğundan, kul hem mevcudatın zuhurundan hem de neticesinden müspet veya menfi olarak

mesuldür. İsterse insan karar verdiği bir şeyin Allah tarafından yaratılma esnasında istediği an meylini kullanarak, o mevcudu, o zuhur durdurabilir veya başka bir alana çevirebilir. Burada yine iş meyle ve insanın sahip olduğu istediği gibi kullandığı iradeye taalluk eder.

Şimdi bu yetki ve salahiyyette ve hususiyette yaratılan insanın kaderi tenkit etmeye hakkı var mıdır?

Emri itibari olan şeyler sadece nispetle, itibarla veya meylin tasarrufuyla ortaya çıkan mahiyetlerdir. Bu emri itibari öyle zayıf, öyle nakıstır ki yukarıda zikrettiğimiz gibi varlığı ve yokluğu göreceli ve tartışmalıdır ve bunların ispat edilebilecek taş, ağaç, güneş, deniz gibi muhakkak bir vücutları ve bu anlamda varlıkları yoktur.

Eğer bu itibari emir veya meyillerin bu anlamda varlıkları ve vücutları olsa idi; ya insanlar hiçbir iş yapamazlardı veya meylettikleri an o şey hemen vücuda gelirdi ki, insanın iradesi baskı altında olurdu vazgeçme şansı olamayacağından dolayı, insanlar sonuçta mesul olmazlardı.

Yani itibari işler illeti taamme istemez. İletti taamme olduğu zaman, o netice zarureten hemen ortaya çıkar.

İllet-i taamme ise dört şeydir:

1. *İllet-i faliyye,*
2. *İllet-i gaye,*
3. *İllet-i maddiye,*
4. *İllet-i suriye.*

Bir şey ihtiyaç ve önemli bir gaye ise, onu yapacak zatta yani fail muktedir ise, onu yapacak ve meydana getirecek imkan, servet ve malzeme mevcut ise ve onun nasıl ve ne şekilde yapılacağı belli ise, biliniyorsa, o şey takdir edildiği an hemen vücuda gelir. O şeyin vücuda gelmesi hem vücut derecesinde bir mecburiyet ve zaruret olur. Bu gibi neticelerden insanlar kesinlikle mesul değildir. Zira sadece bir meyille ve irade beyanı ile bu dört şey bir araya gelmez ki netice hemen hasıl olup da insanlar mesuliyetten kurtulsun. Mesela ızdırari kaderle ilgili bütün mahlukat ve mevcudattan insanlar mesul değildir. Çünkü bunlar illeti taamme ile vücuda gelmişlerdir. İnsanın meyli bunları değiştiremez ve etkileyemez.

İnsanlar illeti taamme ile vücuda gelen şeylere bağımlıdırlar ve tabidirler. Mesela, göz kapakları açıldığında hemen görmek işte bu illeti taammenin icabıdır. Bu sebepten dolayı görünen günah bile olsa meyille ona yönelmeden ilk bakıştaki mesuliyet insanı sorumlu tutmaz. Ondaki sonraki meyille değiştirilen bakışlar insanın mesuliyeti altındadır.

Mesela, bir insanın iradesi dışında başına bir felaket gelerek vefat etmesi illeti taammenin icabıdır. İnsan bundan mesul değildir. Fakat meylini kullanıp kendini intihar eden bir adam ise, sonuca kendi sebebiyet verdiği için dolaylı mesuldür. Hatta meyil burada o kadar önemlidir ki, köprü'nün korkuluklarına çıkan bir adam çok zaman telkinatıyla vazgeçerek meylini değiştirip müspete kullanıp intihardan kurtulabiliyor. Eline silah alan bir adam bir adamı öldürmeye meylettiği an hemen adam ölse insan bundan mesul değildir. Çünkü meylini değiştirme ve onda tasarruf etme yetkisi yoktur. O meyille hemen o ölüm hadisesinin vukua gelmesi, illeti taammenin neticesidir. Halbuki o meyille kesinlikle o şey hemen vücuda gelmiyor. Çünkü meyil ve itibari emirler illetti taamme istemez.

Eline silah alan bir adam, öldürme meylini kullansa dahi hemen o adam ölmüyor, çünkü buradaki meyil varlığı yokluğu tartışılabilen itibari bir mahiyettir. O adam eline silah alıp planını yapıp ta adamı vuruncaya kadar binlerce defa vazgeçebilir. Bu da meyille alakalı bir şeydir. Hatta adamın alınına namluyu dokundurur, tetiği çekmeden vazgeçebilir. Bu kadar vazgeçme ihtimalleri ve imkanları varken, insanında meylini çok rahat kullanma salahiyeti mevcutken, menfiye kullanıp o noktaya kadar öldürme meylinin tahakkuku ve gerçekleşmesi için inat eden bir insanın katil olması gayet normaldir. Burada mesuliyeti kadere atamaz.

O adam ehli imansa tetiğe dokunacağı anda Cenab-ı Hakk'ın katil ile ilgili ayeti ve tehdidi onun alemini değiştirerek vazgeçebilir. O şerri yapma emri onu ikaz edebilir.

Dikkat edilirse, bütün maddi ve manevi sistemler kaide ve kurallar, şer işlemlerini değil de işlememesini tembih ettiği ve ikaz ettiği halde, günahkarlar alemin ve sistemin namına değil rağmına hareket ederek bu meylini şerre kullanıyorsa, mesul tamamen kuldür.

Kul fiilin halıkı olamaz. Şer dahi olsa yaratan Allah(cc)'tır. Ancak Cenab-ı Hakk'ın yarattığı bu şerlerde asıl sebep ve müsebbip, insanın şerre olan meylini iradesi ile ve hürce kullanmasıdır. Çünkü yaratmak ali ve defidir. Allah(cc) "**Kün!..**" emretti mi "**fe yekün**" o netice hemen vücuda gelir.

Mutezilerin iddiası gibi, insan fiilin halıkı olsaydı; Cenab-ı Hakk'taki o şununat insanda da cereyan ederdi. Yani insan her neye meyletse, dönme şansı olmadan o şey hemen vücuda gelirdi. Bu ise iradeyi ortadan kaldırırdı. Çünkü usul ilminde ve hikmet ilminde "*Bir şey vacip olmazsa, vücuda gelmez.*" denilir. O şeyin vacip olabilmesi için de yukarıdaki zikrettiğimiz dört şartı muhtevi olan illeti taamme icap eder. İlleti taamme yani o dört şart bir araya geldi mi: netice hemen bizzarure ortaya çıkar ve mevut olur. Halketmek budur.

Halbuki insanın elinde sadece bir meyil vardır. Bu ise halk etmeye kifayet etmez. Ancak halkeden Cenab-ı Hakk'ın mevcudu ve neticeyi yaratmasına zemin ve vasita teşkil eder. O halde meyil ve irade sahibi olan insan; tasarruf sahibidir, iradesini ve meylini hürriyet ve istiklaliyetle istediği gibi kullanmaya müstaittir. O halde kaderin irade-i cüziye kısmı sabittir. İnsanlar hayatlarının neticelerinden sebep olarak

mesuldürler.

(1) bk. [Sözler, Yirmi Altıncı Söz.](#)